

Iako neki zahtjevi (ukidanje kamata, privilegija, proizvodnja za zadovoljavanje potreba, tržište bez kapitala) i neki argumenti (pozivanje na 20.-e i 30.-e godine u SSSR-u i Istočnoj Europi nakon Drugog svjetskog rata) djeluju radikalno, autor naglašava da se ne radi o revoluciji nego o vremenskoekološkim promjenama u kojima je ljudsko dostojanstvo regulativna ideja a ljudska i socijalna prava mjerilo za temeljni poredak društva/kulture (197).

Šanse projekta usporavanja nisu male iako još uvijek nedostaje politička volja. Umjesto konjunktivnih »preporuka«: brže raditi, bolje planirati, optimalizirati menadžment, odbaciti sat, njegovati vlastiti bioritam itd., Reheis sugerira da svakako nauči svoje osobno vrijeme i suprotstavlja se autoritetu programiranog vremena. Zdravlje je umjetnost življenja a ona se može naučiti: igrati, uživati, ljenčariti...; približiti se ljudima i naći vremena za sudjelovanje, slušanje, surazmišljanje s drugima; postojećim energijama, koje zaustavljaju socijalni i ekološki samomor, dati politički smjer.

Reheisova knjiga pripada literaturi koja obogaćuje suvremeni diskurs o preživljavanju. Za razliku od jednostavne kritike odbacivanja ili prihvatanja orijentacije modernog industrijskog društva, autor upozorava na drukčiju dimenziju – vremenskoekološku. Postojeće stanje kvalificira kao alarmantno, argumentira njegove uzroke pitajući se kako je moguća budućnost. »Projekt moderne« moguće je korigirati i osposobiti za samoevoluciju ako se na sve tri razine – individualna, društvo/kultura i priroda – temeljito zaustavi proces izvanjskog pritiska ubrzavanja koji potire prirodne ritmove. »Povratak prirodi«, »mir s prirodom«, »novi društveni ugovor« itd. za njega su mogući samo ako se ponovno uspostavi vremenska dimenzija prirodnog samoritma, narušena idealiziranjem ciljeva proizvodne sfere industrijskog društva, u kojoj će čovjek imati vremena učiti sposobnost po-

vezivanja iskustva prošlog vremena s današnjim i koristiti ih za život u budućnosti.

Ivan Cifrić

Walter Schug, Jens Léon i Hans Otto Gravert

WELTERNÄHRUNG

Herausforderung an Pflanzenbau und Tierhaltung

Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1996, 286 str.

Nema dana, tjedna niti mjeseca u kojemu nas domaća i inozemna televizija ne izvještava o problemima gladi i prehrane svjetskog pučanstva. Katkad se govori o proizvodnji, katkad o potrošnji, katkad o kvaliteti a katkad o nestašicama hrane. Istina, problem prehrane svjetskog pučanstva ili pučanstva nekih nerazvijenih zemalja nešto je drukčiji od naših problema u Hrvatskoj ili nekoj od razvijenih industrijskih zemalja. Ovih je dana domaća TV mreža, i to s punim pravom, prikazala ovaj problem u kontekstu zdravlja i uopće preživljavanja u najnerazvijenijim zemljama današnjeg svijeta – prvenstveno u Africi – u svjetlu megastrukture koja se naziva Svjetska zdravstvena organizacija. Ovo napominjemo zato što je perspektiva pučanstva neposredno povezana ne samo s prehranom nego i sa zdravljem, brigom o elementarnim zdravstvanim uvjetima života bez kojih niti najkvalitetnija prehrana ne bi bila dostatna za preživljavanje. Ova visokobirokratizirana organizacija sa sjedištem u Ženevi troši godišnje toliko sredstava na svoje održavanje koliko je dostatno za zaštitu sve djece svijeta od svih najopasnijih bolesti. Na svoje održavanje troši 70% a na zdravstvene projekte preostalih 30% sredstava proračuna. Slična birokratska i neefikasna struktura s prikrivenim i nikad priznatim korupcijama jest

Organizacija ujedinjenih nacija. Zato mnogi, osobito dobri poznavatelji njihova načina rada, upozoravaju na preživjelost ovakvih struktura za naše doba – za kraj dvadesetog i početak dvadesetprvog stoljeća. Jedno je sigurno: neovisno o tome rješavaju li se svjetski problemi i kako (ne samo u ovoj oblasti), broj različitih međunarodnih konferencija i drugih skupova stalno se povećava, a i troškovi njihova održavanja, pa se postavlja pitanje opravdanosti njihovog takvog postojanja.

U kontekstu ekološke krize problem prehrane – proizvodnje hrane – jedan je od njezinih sastavnih čimbenika, pa je njezina važnost za suvremeni svijet tim veća. Koliko se stanovnika na Zemlji može prehraniti na čovjeku dostojan način? Koliko je još potrebno proizvesti da bi se prevladale pojave gladi u svijetu, posebice u najnerazvijenim zemljama? Što je potrebno činiti da bi se proizvelo dovoljno hrane i kvalitetne hrane? Naime, postoji teza da se u svijetu proizvede dovoljno hrane, ali da je ona veoma nejednako dostupna pojedinim zemljama i regionalnim prostorima. Ako bi se na povoljan način riješio problem proizvodnje hrane i njezine svjetske ekonomske distribucije, tada vjerojatno ne bi bile toliko zaoštrene dvije suprotne pozicije: protivnika povećanja svjetskog pučanstva s mjerama kontrole i zagovornika njegova »prirodnog« povećanja. Rasprave su već jedno stoljeće poznate u maltuzijanzizmu i neomaltuzijanzizmu, a došle su do izražaja i na svjetskoj konferenciji o pučanstvu u Kairu 1994. godine. Očito je da nas samo korak dijeli od pitanja: a što je danas uopće »prirodno«, koji je pravi odnos pučanstva i uvjeta života (jer nije samo hrana u pitanju, već primjerice i ekološki uvjeti itd.), ako imamo na umu činjenicu da danas dominiraju hibridne vrste i u poljodjelstvu i u svinjogojstvu, a s druge strane da su mogućnosti poboljšanja života, ali i masovna umiranja, posljedica čovjekova djelovanja – u praktičnom smislu svjetske politike.

U ovoj knjizi troje autora razmatraju pitanja svjetske prehrane u njezine tri bitne dimenzije: kretanju svjetskog pučanstva, biljne proizvodnje i uzgoja životinja. Pristom zastupaju tezu da svjetska prehrana podliježe specifičnostima i ekonomičnosti. Raspoloživim podacima pokazuju da svaka zemlja kao i širi regionalni prostor imaju neka svoja obilježja pa se ne može govoriti o jednom opčevažećem »receptu« osiguravanja svjetske prehrane. Osim toga skrb o životnim namirnicama nije samo pitanje njihove proizvodnje nego u najvećem broju slučajeva ekonomski problem. U onim zemljama u kojima općenito izostaje kupovna moć pučanstva, poljodjelstvo ne može računati s cijenama koje mogu pokriti proizvodne troškove. Prevedeno na jezik svakodnevice, to – između ostalog – znači da nerazvijene, pretežito poljoprivredne, zemlje ne mogu kompetitivno sudjelovati na svjetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda. Međutim, u knjizi to nije jedini i glavni sadržaj razmatranja ove problematike. Autori vrlo umješno pokazuju njezinu povezanost i s problemima okoliša kao i nekim etičkim problemima.

Literaturu o svjetskoj prehrani obilježava polarizacija mišljenja i orijentacija. S jedne strane predviđanja širenja svjetske gladi (primjerice, W. i P. Paddock 1969. godine) a s druge strane njezino poricanje (primjerice, C. Clark 1970. godine) i gotovo mitologiziranje prenapučenosti (primjerice, Clark 1975. godine). Odnos između porasta pučanstva i proizvodnje hrane uglavnom je teoretski razmatran sve do 1960. godine; idućih desetak godina obilježava traženje uzroka i povezanosti, strateških razmišljanja i djelatnih programa; od 70-ih godina do danas razvijaju se kompleksni svjetski modeli i scenariji razvojnih perspektiva.

Strategije, modeli, različita procjenjivanja pa i »slobodne« interpretacije pojedinaca mogu biti sporne. Uvijek mogu nastupiti neke okolnosti koje mijenjaju tijek stvari. To potvrđuju i Medowksi 1992. godine u

knjizi Nove granice rasta godine, Global 2000, kao i izjave da radio nema budućnost, da su reengenski zraci samo trik (Lord Kelvin između 1895. i 1990. god.); da je automobil dosegao svoje razvojne granice (*Scientific American* 1909. god.); da se očekuje svjetsko tržište od pet kompjutera (Th. Watson, predsjednik IBM, 1943. god.); da će energija biti besplatna kao i zrak (J. v. Neumann, matematičar, 1956. god.); da nema osnova držati kompjutor u kući (Ken Olson, predsjednik Digital Equipment Corporation, 1977.) itd. Ako se oslonimo na ovo iskustvo, onda su jednako upitne pesimističke kao i optimističke tvrdnje o svjetskoj gladi i svjetskoj prehrani.

Schug nizom statističkih podataka o pučanstvu i agrarnoj proizvodnji nastoji odgovoriti na pitanje kako osigurati dovoljno hrane za sve. Nestašica hrane uzrokovana je, pored povremenih prirodnih katastrofa, upravo u oblasti ekonomije. Prije svega vrlo su različiti prinosi u pojedinim zemljama. Primjerice, dok se u Europi proizvede 5 tona, u Africi se proizvede samo 1.5 tona pšenice po hektaru. Prije žetve dolazi do gubitaka uslijed djelovanja insekata, biljnih bolesti ili nedozrelosti. Ukupni gubici poljoprivrednih kultura (142) procjenjivani još 1967. godine iznosili su 35.9% žetve. I to kao posljedica insekata 13.8%, nedozrelosti 9.5% i bolesti 11.6%. Također nakon žetve nastaju različiti gubici, primjerice u transportu. Samo zbog lošeg skladištenja gubi se oko 10% biljne proizvodnje i do 20% povrća i ribe. Uslijed naseljavanja i nepovoljnih klimatskih utjecaja smanjuju se obradive površine. Primjerice, 1960. godine površina pod žitaricama iznosila je 0.21 ha po glavi stanovnika (smanjenje za 8% u odnosu na 1950. god.); 1970. godine 0.18 ha (smanjenje za 15% u odnosu na 1960. god.) a 1990. godine 0.14 ha (smanjenje za 16% u odnosu na 1980. god.). U svijetu se sustavno radi i na širenju poljoprivrednih površina. U razdoblju 1950.–1990. godine te su se površine povećale u svijetu za

18% (u industrijskim zemljama za 19%, u sjevernoj Americi za 7%, a u Europi su se smanjile za 7%). Najveće povećanje bilo je u Aziji – 32%, a najveće smanjenje u Africi – 34%.

Iz podataka da se između 1970. i 1990. godine povećavala svjetska proizvodnja hrane za 2.3% godišnje (što odgovara udvostručenju za 30 godina) a svjetsko pučanstvo za 1.85% godišnje (što odgovara udvostručenju za 37 godina), razvidna je nestašica hrane. Iako je u katastrofama pomoć u hrani dobrodošla, ona ne može zamijeniti postojeći raskorak između rasta pučanstva i rasta proizvodnje. Pučanstvo se povećalo od 0.7 (1700. god.) na 5.2 milijardi (1990. godine), a u istom razdoblju smanjila se poljoprivredna površina za 0.39 na 0.25 ha po stanovniku (121). Dvije su osnovne strategije povećanja poljoprivrednih proizvoda. Obje strategija – širenje obradivih površina i povećavanje prinosa po hektaru – treba kombinirati u rješavanju ovog nesklada. U protivnom, pred nama je bijeda »trećeg svijeta« i nastavak ionako uznapredovalog razaranja okoliša, suprotno zahtjevu u izvještaju UN iz 1990. godine. U njemu je rečeno da ovi globalni problemi moraju biti riješeni u ovom desetljeću. Tome svakako treba dodati i zahtjev za uvažavanjem nekih principa. Jedan je da se sve zemlje moraju osjećati pripadnicama svjetskog društva. Isto tako Schug zagovara tezu o »prisilnoj solidarnosti«, to jest da ljudi u industrijskim zemljama shvate da se problemi ne mogu riješiti bez smanjivanja (ili barem nepovećavanja) uživanja dosad već uobičajene razine slobode.

U kontekstu problema svjetske prehrane, Jens Léon postavlja pitanje kako ga riješiti ako se sve više površina pretvara u naseobine, postaje pustinja ili se salinizira? Pozivajući se na neke biblijske izvještaje nastoji pokazati da su u zemlji Izaka nekada bili daleko veći prinosi od današnjih. Rješavanja su kompleksna. U oblasti sociokulturnih čimbenika potrebno je povećati uvjete kao poticaj za proizvodnju i zadr-

žavanje pučanstva u poljoprivredi. U mnogim zemljama se još uvijek nedovoljno koriste agrotehničke mjere (gnojidba, zaštitna sredstva...) ili nije poznat njihov pozitivan/negativan učinak, pa u cilju povećanja proizvodnje čine sebi i okolišu nenadoknadle i veoma skupe štete. Osim toga potrebno je stalno poboljšavati sorte s kvalitetama otpornosti na razne bolesti i sposobnosti većeg uroda. Djeluje paradoksalno, ali je činjenica da je oko 50.000 vrsta bilja jestivo a manje od 5.000 domesticirano (u Africi je poznato korištenje oko 1.400 vrsta); svega tri vrste (pšenica, riža i kukuruz) daju 60% svjetske proizvodnje, i od njih uglavnom ovisi prehrana svjetskog pučanstva. Neugodno je pitanje: što bi se dogodilo da jedna ili dvije godišnje žetve izostanu?

Nisu zanemarivi ni problemi erozije. Procjenjuje se da se oko 75 milijardi tona tla godišnje premiješta uslijed djelovanja vjetrova i vode. Oko 80% od ukupno korištenih površina, a osobito poljoprivredne, podložne su eroziji; u Europi i Americi oko 17 tona po hektaru godišnje, a u Aziji i Africi između 30 i 40 tona (144). Usporedbe radi — u nekorisćenim šumama taj iznos je između 0.004 i 0.050 tona po hektaru godišnje.

Problem svjetske prehrane ne zaobilazi niti proizvodnju hrane životinjskog podrijetla. U knjizi se time bavi Otto Gravert analizirajući probleme uzgoja životinja i životinjskih proizvoda (primjerice mlijeko) u različitim svjetskim prostorima: Africi, Aziji, Južnoj i Sjevernoj Americi, Europi itd. Pripitomljavanje životinja traje oko 12000 godina, što u usporedbi s poviješću homo sapiensa posljednji sat jednog dana. Čovjek je u prošlosti koristio životinje (1) kao izvor sigurnosti prehrane (žive rezerve, kao i danas); (2) kao nezamjenjivu radnu snagu u transportu i poljoprivredi — više od 6000 godina; (3) kao »prijatelje« i pratitelje — primjerice, pas u Europi prije otprilike 9500 godina; (4) kao objekte znanstvenoistraživačkog rada. Povijest ljudskog roda neodvojiva

je od povijesti pripitomljavanja i korištenja životinja. Oko 150 vrsta sisavaca moglo bi se pripitomiti. Danas se koristi oko 15 vrsta, od kojih samo pet ima svjetsko značenje: konj, krava, svinja, ovca i koza. Životinje su zajedno s čovjekom postale povijesni sukreator, ali su i same produkt kreativnosti homo sapiensa: nastale su nove ili »popravljene« vrste različitim ukrstanjem. Ljudskim djelovanjem nastalo je oko 4000 rasa. Usporedimo li čovjekov odnos prema životinji ranije i danas, sigurno možemo zamijetiti i promjenu stava: životinje postaju čovjekovi prijatelji. Gotovo su nam nezamislive posljedice eventualnog nestanka nekih od spomenutih pripitomljenih vrsta.

Prema navodima FAO (Svjetska organizacija za prehranu i poljoprivredu) 1992. godine, u svijetu je proizvedeno 135.8 milijuna tona mesa (od toga 53.3 goveđeg i 72.7 svinjskog). U ukupnoj proizvodnji najzastupljenija je Azija s 45.1, Europa s 33.6, sjeverna i centralna Amerika s 23.9 milijuna tona (177). Razvijene zemlje izvoze 11.2 a uvoze 9.7, dok zemlje u razvoju izvoze 1.9 a uvoze 3.4 milijuna tona mesa.

Kako se mijenjala proizvodnja i potošnja mesa, pokazuju i sljedeći podaci. Oko 1800-te godine proizvedeno je oko 16 kg mesa (od čega 40% goveđeg) po potrošaču, a 1900-te 45 kg (od čega 1/3 goveđeg i 57% svinjskog). Danas se u Njemačkoj troši oko 20 kg govedine i 50 kg svinjetine po glavi stanovnika. U porastu je potrošnja mesa pernatog podrijetla.

Međutim proizvodnja i potrošnja mesa imaju i drugu stranu, a to su ekološke, zdravstvene i etičke implikacije. Primjerice mesarski (klaonički) otpad koji se zakaapa, spaljuje itd. U Njemačkoj se godišnje mora 10 milijuna tona takvog otpada deponirati ili drukčije riješiti. Tu je također važno i pitanje mesa samo zdravih životinja (prisjetimo se drame »kravljeg ludila«) i njihovih proizvoda. Zdravo mlijeko je ono koje udovoljava

propisanim standardima. Konačno, Gravert dotiče i etičku dimenziju s pitanjem smije li čovjek, i koliko, utjecati na prirodno razmnožavanje i nasljeđivanje. O tom pitanju iskristalizirale su se tri etičke pozicije. Prva je antropocentrički utemeljena utilitaristička etika ili etika korisnosti (*Erfolgsethik*), koja propituje prvenstveno posljedice ljudskog djelovanja kao kolektivnu ili individualnu korist («najveća moguća sreća za najveći broj ljudi»). Danas se kod mnogih mijenja taj etički nazor. Druga — od starog vijeka, Platona i Aristotela a zatim u Tome Aquinskog — etika plemenitog uvjerenja i dužnosti: prema nama samima i u pogledu prirode (*Gesinnungsethik*). Najnovija, i na neki način ponovno otkrivena etička orijentacija jest bioetička (*Bioethik*). Naime, respekt prirode razvija odgovornost čovjeka prema cjelini prirode i životu općenito, što je zastupao Albert Schweitzer, a danas osobito G. Altner. Ona znači odgovornost za očuvanje prirode. Da bismo prirodu uopće željeli moramo je očuvati.

Iako je za mnoge problem prehrane svjetskog pučanstva prilično jednostavna kvantitativna (a svakako po mogućnosti i kvalitativna) dimenzija, ona to u osnovi nije. Nije, ne samo zato što se radi o nesrazmjeru između povećanja pučanstva i proizvodnje hrane, nego i zato što svaka proizvodnja biljnog i životinjskog podrijetla zahtijeva i posebnu proizvodnju kao pretpostavku njihove proizvodnje. Za biljnu proizvodnju su, primjerice, potrebna umjetna gnojiva, za proizvodnju mesa mnogi gospodarski i energetska čimbenici, itd. Njima se svakako pridružuju naše predodžbe o svijetu i životu — o siromaštvu i blagostanju, o (ne)odgovornosti i (ne)djelotvornosti itd. — o našim uvjerenjima koliko možemo htjeti u našim razvojnim mogućnostima a koliko smijemo stvarno zahvatiti u prirodu (makar je riječ i o životinjama) s prilično dugoročno nepoznatim posljedicama. Očito je da problem svjetske prehrane ima sasvim realno ekonomsko utemeljenje i da se on vrlo

dobro prepoznaje ne samo u proizvodnji nego i svjetskoj trgovini hranom. Dosada se pokazalo da su razvojni nesrazmjeri između razvijenih i nerazvijenih (definicija »zemlje u razvoju« je vrlo upitna i teško ju možemo susresti), unatoč razvojnim koncepcijama i strategijama koje su smjerale pomoći nerazvijenima, temeljni kamen spoticanja čovječanstva i bez promjene tog odnosa svjetski se problem gladi, siromaštva i bijede ne može riješiti. Neki ga i danas i u najboljoj namjeri žele rješavati ekonomskim, drugi političkim, treći samaritanskim metodama itd., a neki opet posežu za većim stupnjem odgovornosti svake zemlje i svakog pojedinca. I dok se danas troši novac za organizaciju možda neke nove konferencije UN pa i ne bila ona o prehrani, gladni gladuju a siti uživaju — problem ipak ostaje.

Knjiga *Welternährung* pruža mnoštvo podataka o tom ne od jučer, ali od danas svakako trajnom problemu čovječanstva. Korisna je i stručnjacima i laicima. To nije dokument već prikaz problema s motrišta trojice autora koji se svakako slažu u jednom: nema univerzalnog recepta. Ako u nekom svjetskom području prirast pučanstva prekorači 2%, pogoršava se stanje prehrane; ako porast ostaje ispod 1% nastaje suvišak namirnica životinjskog podrijetla. Država bi u prvom slučaju trebala podupirati obitelji s niskim dohotkom a u drugom slučaju poljoprivrednu proizvodnju.

Ivan Cifrić

Antony Giddens

BEYOND LEFT AND RIGHT

The Future of Radical Politics

Polity Press, Cambridge, 1994, 262 str.

Ova se Giddensova knjiga tematski nadovezuje na dva njegova prethodna djela: *The Consequences of Modernity* (1990) i *Modernity and Self-Identity* (1991). Ona je, dakle, još jedan teorijski odgovor na